

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ СУБ'ЄКТНОСТІ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE STRUCTURE OF THE SUBJECTIVITY OF A JUDICIAL EXPERT

Дослідження присвячене теоретичному обґрунтуванню та емпіричному вивченню психологічних особливостей структури суб'єктності судового експерта. Визначено сучасні науково-теоретичні передумови дослідження суб'єктності судового експерта, емпіричним чином описано структуру суб'єктності судового експерта, розширено наукові відомості про психологічну характеристику професійної діяльності судового експерта. Використано структурно-функціональний принцип аналізу систем, що дозволило інтерпретувати суб'єктність як імпліцитну сутність особистості, її ядро (те, що знаходиться в основі), систему свідомої організації процесу субстанціональної інтенції щодо досвіду; структурну організацію свідомості та самосвідомості, що визначає властивості особистості відповідно до її життєдіяльності; функцію прояву активності особистості в розкритті власної сутності, саморегуляції та самореалізації; відмінність «Я» щодо інших суб'єктів, автономність прояву індивідуальної волі людини. Аналіз структурограм, що відображають кореляційні відношення між суб'єктивними характеристиками судових експертів, дає змогу стверджувати, що для судових експертів характерні такі базові показники структури суб'єктності, як загальна довжина словника, інтелект, загальна осмисленість життя, локус контролю «Життя», особливості самоконтролю і самооцінювання, воля. Антибазовими показниками структури суб'єктності судових експертів у процесі професійної діяльності виступають, зокрема, особливості інформаційного пошуку, особливості інформаційного тезаурусу, інтернальність в області сімейних відносин. Емпіричним шляхом доведено, що зростання рівня розвитку суб'єктності судового експерта має характер не лише кількісних змін, скільки в основі цього процесу лежить якісне переструктурування сукупності основних показників суб'єктності.

Ключові слова: суб'єкт, суб'єктність, судовий експерт, експертна діяльність, структура, зв'язок, показник.

The research is devoted to the theoretical substantiation and empirical study of the psychological features of the structure of the subjectivity of a judicial expert. Modern scientific and theoretical prerequisites for the study of the subjectivity of a judicial expert, empirically describe the structure of the subjectivity of a judicial expert, expand scientific information about the psychological characteristics of the professional activities of a judicial expert. The structural-functional principle of systems analysis was used, which allowed to interpret subjectivity as: implicit essence of personality, its core (what is at the core), system of conscious organization of the process of substantial intention in relation to experience; structural organization of consciousness and self-consciousness, which determines the properties of the individual in accordance with his life; the function of the activity of the individual in the disclosure of their own essence, self-regulation and self-realization; the difference of «I» in relation to other subjects, as the autonomy of the manifestation of individual will. Analysis of structural diagrams that reflect the correlations between the subjective characteristics of judicial experts, suggests that judicial experts are characterized by such basic indicators of the structure of subjectivity as total length of vocabulary, intelligence, general meaning of life, locus of control «Life», features of self-control and self-esteem, will. The following indicators, in particular, are the anti-basic indicators of the structure of the subjectivity of judicial experts in the process of professional activity: features of information retrieval, features of the information thesaurus, internality in the field of family relations. It has been empirically proven that the increase in the level of development of the subjectivity of a judicial expert is not only a quantitative change, but at the heart of this process is a qualitative restructuring of the set of key indicators of subjectivity.

Key words: subject, subjectivity, judicial expert, expert activity, structure, correlation, indicator.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.35>

Саврасов М.В.

д.психол.н.н.,
доцент кафедри загальної психології
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний
університет»

Агулов М.В.

к. психол.н.н.,
завідувач
Донецьке відділення
Національний науковий центр «Інститут
судових експертиз імені Заслуженого
професора М.С. Бокаріуса»

Сафіян Д.В.

аспірант кафедри психології
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний
університет»

Професійна діяльність судового експерта за специфікою свого перебігу вимагає від представника цієї професії високорозвинених психічних якостей відповідальності, самостійності, активності, цілеспрямованості тощо. У вживаній у сучасній психології системі понять ці якості на різних рівнях прояву утворюють ядро такого психічного утворення, як суб'єктність. Природним чином постає питання про оптимальну структуру, особливості прояву, механізми та закономірності суб'єктності судового експерта, що уможливило її подальшу оптимізацію, за необхідності корекцію, та створює належні передумови для його подальшого професійного зростання. Власне, ці мірку-

вання і зумовлюють актуальність нашого дослідження.

Кваліфікаційна характеристика судового експерта передбачає, що, спираючись на спеціальні знання в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів, він має надати відповіді на поставлені питання, що становлять значення для судового розгляду [7]. Як наслідок, приналежність досвідченого фахівця до професії, пов'язаної із судово-експертною діяльністю, передбачає наявність у нього певних здібностей, рис характеру, індивідуальних психологічних особливостей, які зумовили свідомий вибір своєї професії.

Суттєвою особливістю експертної роботи є її морально-психологічна завантаженість, що проявляється як в адміністративній, а у виключних випадках у кримінальній відповідальності, так і морально-психологічному напруженні в процесі виконання професійних обов'язків, коли судовий експерт розуміє, що результати його праці можуть виступати засобом доказування під час досудового та судового процесу, що також значною мірою впливає на розвиток його процесуальної самостійності та відповідальності [9]. У підсумку всі ці референтні психічні якості, притаманні судово-експертній діяльності, породжують питання про змістове насичення та структурну характеристику суб'єктності судового експерта.

На думку В.М. Шерстюк, важливими особистісно-професійними характеристиками судового експерта виступають пізнавальна діяльність, пошукова діяльність, організаційна діяльність, комунікативна діяльність, посвідчувальна діяльність, реконструктивна діяльність, соціальна діяльність тощо; тоді як професійно важливі вміння та навички судового експерта доцільно розподіляти на три групи: окремо-методичні; науково-дослідні; комунікативно-організаторські навички [19].

Як вважає О.В. Ярош, професійна діяльність судового експерта як складний вид професійної діяльності розгортається на перетині систем «людина–суспільство», «людина–соціальна група», «людина–людина», що сприяє повноті та ефективності досягнення професійно важливих цілей і задач та зрештою утворює професіографічну модель (психограму) його діяльності, в якій неодмінно буде відображена структура взаємодії мотиваційних, комунікативних і регуляторних процесів професійної експертної діяльності [20].

Н.Ю. Жигалов та А.Н. Хоменко вбачають специфіку судово-експертної діяльності насамперед у тому, що вона завжди реалізується в ситуаціях суб'єктивної невизначеності, передбачити наслідки яких із достатньою ймовірністю практично неможливо, що вимагає підвищеної відповідальності судового експерта, що справляє потужний вплив на його суб'єктні характеристики, викликаючи небажані поведінкові прояви, що подекуди мають місце на межі професійної етики. Автори стверджують, що судовий експерт як суб'єкт відповідальних професійних та морально-етичних дій зобов'язаний проявляти високий рівень відповідальності, відчувати її та пам'ятати про неї, йому мають бути притаманні пунктуальність, прискіпливість, розмаїта та непохитна аргументація, що дає йому змогу здійснювати глибинне, об'єктивне, юридично досконале, виважене з морально-етичної позиції експертне дослідження, що в подальшому позитивно впливає

тиме на встановлення істини в ході кримінального та цивільного процесу [6].

Далі нас буде цікавити логіка становлення категорії суб'єкта як вихідної для поняття суб'єктності. Як зазначає М.В. Саврасов, фокус наукового пізнання суб'єкта від початку був зосереджений переважно на джерелах активного перетворення суб'єктом оточуючого світу та суспільно-практичних передумовах його життя та діяльності [17]. Актуальним на той час, що навіть підтверджується словниковою фаховою літературою, також виступало розуміння суб'єкта як результату та продукту суспільної діяльності людей, а критерієм повноцінності, досконалості суб'єкта вбачали ступінь реальності та практичну значимість зміни об'єкту (об'єктів) завдяки його активності в процесі праці [13, с. 361].

Далі в перехідний період від радянської до пострадянської парадигми психологічної науки відбулося певне розширення розуміння суб'єкта, що стало традиційним протягом останнього десятиліття минулого століття. Під суб'єктом розумілися «...індивід чи група як джерело пізнання та перетворення дійсності, носій активності» [14, с. 389]. При цьому зазначався широкий діапазон трактувань сенсу та змісту суб'єкта – від ідеалістичних концепцій до реально-практичного критерію суб'єкта, про який вже йшлося вище.

Зазначимо, що в сучасній вітчизняній психологічній науці традиційним є розуміння суб'єкта переважно як «конкретного індивіда або соціальної спільноти, що володіє свідомістю, волею і здатна цілеспрямовано перетворювати дійсність і себе саму» [15, с. 347]. При цьому вагомим є те, що «перетворення індивіда на суб'єкта відбувається через взаємодію із іншими людьми, у спільній діяльності» [15, с. 348]. Можемо стверджувати, що у філогенетичному аспекті суб'єкт виступає продуктом історичного розвитку, що детермінований діяльністю людей, а в онтогенетичному ракурсі дитина перетворюється на суб'єкта пізнання та діяльності в процесі взаємодії з дорослими, предметно-маніпулятивних дій, у процесі функціонування мови та мовлення, логічного мислення, дотримання моральних норм та певних імперативних взірців поведінки тощо.

Відомим психологом Л. Myers був здійснений ґрунтовний аналіз робіт яскравих представників символічного інтеракціонізму (Ч. Кулі, Дж. Мід), результати якого свідчать про визнання ними виняткового значення інтерпретованого суб'єктом зворотного зв'язку, що отримується ним у процесі спілкування з оточуючими, як основного джерела знань щодо власного «Я», що призводить до поступового формування на базі певної соціальної ідеї або системи ідей, що фігурують у комунікаційному процесі індивіда, соціальної самості, як пере-

осмисленої, переструктурованої своєї власної системи поглядів на самого себе в очах оточуючої соціальної дійсності [21]; в такому розрізі з урахуванням закордонного досвіду, категорія «суб'єкт» редагується та навіть редукується до суми психічних реакцій людини на вчинки або висловлення інших людей.

У роботах відомого психолога В.В. Давидова, який стояв у витоків класичної теорії розвивального навчання, в процесі аналізу змісту та функцій категорії суб'єкта в педагогічній психології та педагогіці йдеться про те, що остаточна мета формування суб'єкта навчання виступає запорукою, необхідною і достатньою умовою того, щоб навчання насправді було розвивальним [4, с. 190]. С.І. Дьяков, узагальнюючи основні творчі надбання своїх попередників та підсумовуючи власний доробок у педагогічній царині дослідження суб'єкта, доходить висновків про те, що доволі поширеним у суміжних науках є використання психологічної теорії внутрішнього світу особистості, крім того, широкої популярності набуває розуміння особистості з позиції системи, що схильна до саморозвитку [5].

На думку В.О. Татенка, необхідний науковий розгляд суб'єкта вже як інтегруючого регулятивного центру внутрішнього світу людини, що має володіти властивостями самодостатності та самопричинності, які вже виступають критеріями предмета психології на сучасному етапі її розвитку як науки [18, с. 44].

С.Л. Рубінштейн [16], аналізуючи психічне як суб'єктивне, зазначав наявність двох значень цього слова: у першому воно виражає приналежність психічного суб'єктові, у другому – пов'язане з більш-менш адекватним ставленням психічного до буття як об'єкта. Але ж суб'єктивність у другому значенні – лише один із проявів суб'єкта, одна з його властивостей, причому не найголовніша.

На думку О. К. Осницького, суб'єктність може виступати як цілісна характеристика особливості активності людини, яка виявляється в її діяльності і поведінці [12]. Суб'єктність є унікальною властивістю людської психіки, численні дослідження (в тому числі у зоопсихології) свідчать про її відсутність у тварин і навіть у носіїв феномена *Noto ferus*, оскільки суб'єктність полягає в здатності до рефлексії своєї психічної активності, її саморегуляції, самокерування та іноді навіть самокорекції, сприймання самого себе як джерела і виконавця власних дій, відповідальної за них людини.

Як вважає Б.Ф. Ломов, людська суб'єктність – це насамперед дуже важкий об'єкт для вивчення методами природничих наук [11], адже способи, придатні для опису об'єктів, неадекватні в застосуванні до суб'єкта, а необхідні для її вивчення поняття не піддаються жорсткій обробці. Свого роду захисним

механізмом є оголошення суб'єктності «науковою метафорою» або визнання за нею лише гносеологічного, але не онтологічного змісту. На нашу думку, саме тому термін «суб'єктність» і нині є доволі новим і загальновизначеного, загальноприйнятого категоріального статусу, відверто кажучи, не має.

Як вважає М.В. Агулов, використання структурно-функціонального принципу аналізу систем як діалектично-універсального дає змогу розглядати суб'єктність як: 1) імпліцитну сутність особистості, її ядро (те, що знаходиться в основі), систему свідомої організації процесу субстанціональної інтенції відносно досвіду (системна характеристика); 2) структурну організацію свідомості та самосвідомості, що визначає властивості особистості відповідно її життєдіяльності (структурна характеристика); 3) функцію прояву активності особистості в розкритті власної сутності, саморегуляції та самореалізації (функціональна характеристика); 4) відмінність «Я» щодо інших суб'єктів, як автономність прояву індивідуальної волі людини (інтерактивна характеристика) [1, с. 38].

С.З. Гончаров вбачає основу розвитку суб'єктності в самодіяльності – формі діяльності, де основною є спрямованість суб'єкта на перетворення схем та засобів діяльності, що своєю чергою можливе лише за умови предметнення схем власної діяльності, їх переробки у внутрішньому плані з перенесенням у зовнішній та постановці перед собою. На думку автора, саме в самодіяльності відбувається створення загальноцікавої новизни, практичне закріплення здібності до самовизначення [3].

Метою нашої роботи є аналіз та характеристика структури суб'єктності судового експерта. Відповідно до мети дослідження були поставлені такі завдання: 1) визначити сучасні науково-теоретичні передумови дослідження суб'єктності судового експерта; 2) емпіричним чином описати структуру суб'єктності судового експерта; 3) розширити наукові відомості про психологічну характеристику професійної діяльності судового експерта. Як методи дослідження нами використовуються аналіз та синтез психолого-педагогічної літератури з теми дослідження, психолого-діагностичне обстеження, методи статистичної обробки матеріалу (кількісний та якісний, структурний та рівневий аналіз отриманих у процесі експерименту даних, кореляційний аналіз, метод обчислення організованості структур корелограм, розроблений А.В. Карповим).

У процесі дослідження використано такі методики: діагностики смисложиттєвої орієнтації (СЖО) [10], діагностики рівня суб'єктивного контролю (РСК) [2], семантичний диференціал суб'єктності (СДС) [42], діагностики готовності до ризику (RSK Шуберта) [8, с. 332–333], діагностики профе-

Структурна вага основних складників суб'єктності судового експерта

№ п/п	Показники суб'єктності	Σ (+)	Σ (-)	Σ
1.	Локус контролю «Життя»	43	0	43
2.	Загальний ОЖ	44	0	44
3.	Інтернальність в області сімейних відносин	9	11	20
4.	«Воля»	42	0	42
5.	«Інтелект»	46	0	46
6.	Особливості інформ. пошуку	18	14	32
7.	Особливості інформ. тезаурусу	13	14	27
8.	Особливості самоконтролю і самооцінювання	42	3	45
9.	Загальна довжина словника	49	0	49

сійної самосвідомості майбутнього вчителя за допомогою вільного самоопису (М. Кун, Т. Макпартленд).

Експериментальною базою нашого дослідження стало Донецьке відділення Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України. Дослідження проводилося із судовими експертами різних спеціалізацій, що мають різний досвід роботи та стаж професійної діяльності.

Аналіз структурограм, що відображають кореляційні відношення між суб'єктними характеристиками судових експертів, дає змогу стверджувати, що матриця інтеркореляції мотиваційних та особистісних показників, на основі яких побудована структурограма, виявилась статистично достовірно різномірною за критерієм χ^2 -квадрат ($\chi^2_{\text{емп.}} = 113,73 > \chi^2_{\text{теор.}} = 56,91$; $p < 0,001$), що свідчить про її якісну гетерогенність. Звідси витікає, що зміна рівня суб'єктності судових експертів значною мірою зумовлюється власне системними ефектами та механізмами інтеграції/диференціації показників суб'єктності (а не лише рівнем розвитку окремих показників, хоча і це має місце). Крім того, зростання рівня суб'єктності має характер не лише кількісних змін; навпаки, в основі цього лежить якісне переструктурування сукупності основних показників суб'єктності. Нижче, у Таблиці 1 представлені стислі відомості про структурну вагу складників суб'єктності судового експерта.

Як можна бачити з даних, що представлені в Таблиці 1, для судових експертів характерні такі базові показники суб'єктності: загальна довжина словника (позитивна вага = 49), інтелект (46), загальна осмисленість життя (44), локус контролю «Життя» (43), особливості самоконтролю і самооцінювання (42), воля (42).

Антибазовими показниками суб'єктності судових експертів виступають такі показники: особливості інформаційного пошуку (14), особливості інформаційного тезаурусу (14), інтернальність в області сімейних відносин (11).

Висновки з проведеного дослідження. За результатами проведеного дослідження можемо зробити такі висновки: 1) наявні достатні теоретичні та методологічні передумови експериментального дослідження структури суб'єктності судових експертів; 2) структура суб'єктності судових експертів представлена насамперед показниками загальної довжини словника самоопису свого професійного «Я», інтелекту, загальної осмисленості власного життя, локусу контролю «Життя», особливостей самоконтролю і самооцінювання, волі; 3) зростання рівня суб'єктності має характер не лише кількісних змін; навпаки, в основі цього лежить якісне переструктурування сукупності основних показників суб'єктності; 4) антибазовими показниками суб'єктності судових експертів виступають показники особливостей інформаційного пошуку, особливостей інформаційного тезаурусу, інтернальності в області сімейних відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агулов М.В. Психологічні чинники динаміки суб'єктності майбутнього вчителя : дис. ... канд. психол. Наук : 19.00.07. Харків, 2010. 214 с.
2. Бажин Е.Ф., Гольякіна Е.А., Эткінд А.М. Метод исследования субъективного контроля. *Психологический журнал*. 1984. Т. 5. № 3. С. 152–162.
3. Гончаров С.З. Креативность субъектности: категориальный анализ. *Мир психологии*. 2005. № 1 (41). С. 76–84.
4. Давыдов В.В. и др. Возрастная и педагогическая психология : учебник для студентов пед. институтов / под ред. А.В. Петровского. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва : Просвещение, 1979. 287 с.
5. Дьяков С.І. Семантичний диференціал суб'єктності (СДС). *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. № 6. С. 49–57.
6. Жигалов Н.Ю., Хоменко А.Н. Ответственность в профессиональной деятельности судебного эксперта. *Вестник Томского государственного университета*. 2011. С. 231–234.
7. Закон України «Про судову експертизу». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 28, ст. 232.

8. Ильин Е.П. Психология воли. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 368 с.
9. Кримінальний Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25-26. ст. 131.
10. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО). Москва : Смысл, 1992. 16 с.
11. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва : Наука, 1984. 409 с.
12. Осницкий А.К. Структура, содержание и функции регуляторного опыта человека : автореф. дис. ... д-ра. психол. наук : 19.00.01. Москва, 2001. 28 с.
13. Психологический словарь / Под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др. Москва : Педагогика, 1983. 448 с.
14. Психология. Словарь / Под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.
15. Психологічна енциклопедія / [авт.-упоряд. О.М. Степанов]. Київ : «Академвидав», 2006. 422 с.
16. Рубинштейн С.Л. Избранные философско-психологические труды. Москва : Наука, 1997. 463 с.
17. Саврасов М.В. Регулятивні чинники креативності суб'єкта навчально-професійної діяльності : автореф. дис... д-ра. психол. наук : 19.00.07. Одеса, 2021. 484 с.
18. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении. Київ : Просвіта, 1996. 404 с.
19. Шерстюк В.М. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 19 с.
20. Ярош О.В. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх, обвинувачуваних за агресивні злочини : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Харків, 2008. 23 с.
21. Myers L. The illusion of knowing: Comprehension-monitoring failure among college students. *Reading Psychology: An International Quarterly*, 1989. – Vol. 10. pp. 381–386.